

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

Манженко В.П.

ЛИСТИ ХАРКІВСЬКІ

Стаття присвячена аналізу текстів листів Г. С. Сковороди, адресованих його учневі, а згодом і другу М. І. Ковалінському. В цих листах філософ розкриває такі моральні категорії, як дружба, любов, віра, щастя, совість та способи їх досягнення.

Ключові слова: філософія, думки, мораль, щастя, віра, совість.

Статья посвящена анализу текстов писем Г. С. Сковороды, адресованных его ученику, а в дальнейшем и другу М., И. Ковалинскому. В этих письмах философ раскрывает такие моральные категории, как дружба, любовь, вера, счастье, совесть и способы их достижения.

Ключевые слова: философия, мысли, мораль, счастье, вера, совесть.

The article is devoted the analysis of texts of letters G. S. Skovoroda, addressed his student, and afterwards friend of M. I. Kovalinsky. In these letters a philosopher exposes such moral categories, as friendship, love, faith, happiness, conscience and methods of their achievement.

Keywords: philosophy, ideas, moral, happiness, faith, conscience.

Нам відомі імена багатьох людей, які своєю творчістю уславляли Харків упродовж його 357-літньої історії, але серед них особливе місце займає яскрава, оригінальна і самобутня постать Григорія Сковороди. Він жив і працював в Харкові всього кілька років, але слід його в духовному житті міста залишився назавжди.

У справі заснування Харківського університету роль Сковороди важко переоцінити. Своїми невтомними трудами, своїм життєвим прикладом він поступово підводив суспільну думку краю до необхідності заснування цього храму науки. І закономірним є той факт, що серед людей, які зібрали 618 тисяч карбованців (величезну для того часу суму) на відкриття університету, більшу частину складала або друзі, або учні, або послідовники ідей Сковороди.

Абсолютна більшість творів філософа написана на Харківщині: байки, філософські трактати, діалоги і притчі, частина віршів "Саду божественних пісень", Але перлиною творчості в другий харківський період його викладання в колегіумі (1762-1764) без сумніву можна вважати листи мислителя.

Сковорода в цей час удруге працює в колегіумі після майже дворічної перерви, коли був змушений його залишити, відкинувши пропозицію белгородського єпископа Іоасафа Миткевича прийняти

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

чернечий сан. До речі, він був єдиним світським викладачем серед педагогічного колективу колегіуму.

На посаду викладача поезики філософ був призначений єпископом за рекомендацією архімандрита Белгородського монастиря, свого приятеля Гервасія Якубовича в серпні 1759 року. Цікаво відзначити, що цьому Якубовичу, коли він був ще ієромонахом у Переяславі, Сковорода присвятив свою "отходную песню" у зв'язку з його від'їздом до Белгорода. Сам він в цей час був домашнім учителем у селі Коврай на Переяславщині. У прощальному листі до Якубовича від 22 серпня 1758 року він писав: "Ми вірно будемо берегти пам'ять про тебе". Але тут же зауважує: "Я такий же далекий від підлабузництва, як Китай від Португалії". Його пісня сповнена щирої приязні до Гервасія як до друга:

Едешь, хочешь нас оставить?
Едь же весел, целый, здоровый,
Будь тебе ветры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны,
Щастлив тебе путь везде отсель будь!

Кому ж адресовані листи Сковорода в цей час? З достовірних джерел, єдиним його адресатом у ці роки, принаймні до грудня 1763 року, був найближчий друг та улюблений учень Михайло Ковалинський. Хто ж він такий? Коли і як познайомився з ним Сковорода?

У Центральному державному історичному архіві України знаходиться список учнів харківського колегіуму 1762-1763 навчального року. Згідно з цим списком, він "Водолажской протопопии Алексеевской крепости священника Николаевской церкви Иоанна сын", йому 18 років. У 1762-1763 роках вивчав другий рік філософію та був "прилежный и весьма надежный". Проживав не в бурсі, як більшість учнів колегіуму, а в протоієрея Троїцької церкви отця Бориса. Саме до будинку останнього і надходили листи Сковорода. І саме його напутні слова Ковалинському переважили сумніви учня щодо дружби з учителем: "Слушайте Ви цього мужа; він посланий Вам від Бога бути янголом, керівником, наставником".

Сковорода в цей час проживає в келіях Покровського монастиря (про це теж дізнаємося з його листів). І звідси надходять його послання другу, квартира якого знаходилась на відстані всього кількох сот метрів. Познайомились вони на зібранні з приводу свята Трійці, яке відбувалось, швидше за все, на території монастиря. У 1762 році Трійця припала на 26 травня. Уже в другому листі Сковорода дякує "чудовому дядечку" Ковалинського отцю Петру за те, що той допоміг зав'язати їхню дружбу. Адже саме він передав вітання племіннику, і саме в момент передачі його і познайомились майбутні друзі.

На сьогодні нам відомо 84 листи до М. Ковалинського (разом з листами-передмовами до книг "Асхань", "Діалог или разглагол о древнем

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

мірђ", "Жена Лотова", "Брань архистратига Михаила со Сатаною", "Потоп Зміин").

Перший лист датується 26 (27 травня) 1762 року, останній – 2 квітня 1794 року. Листи-присвяти, як і самі твори, написані пізніше від того періоду, що нас цікавить. Крім того, частина листів адресовані з Белгорода, Вільшанської Іванівки та інших місць або надіслані за іншою адресою і тому не можуть вважатись повністю "харківськими". Отже, мова йтиме тільки про 64 листи, написані з кінця травня 1762 року до початку грудня 1763 року (на всіх цих листах стоїть помітка "Харків, місцевий"). Саме в цей період Сковорода виховував Ковалинського не лише бесідами, книгами, музикою, "Предприняв перевоспитать его и желая больше и больше дать ему впечатлений истины, писывал он к нему письма почти ежедневно, дабы, побуждая его к ответственанию хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, рассуждать, изъясняться справедливо, точно, прилично". Але це така думка Ковалинського. Зміст же листів Сковороди є значно ширшим і глибшим. Повністю оцінити їх наукове значення вельми складна справа. Як пише один з кращих дослідників Сковороди Леонід Махновець, "важко викласти зміст цих листів – таке тут багатство і розмаїття думок, зауважень, напучень, застережень, інформації... Їх треба просто вдумливо і неодноразово читати". Він вважає листи до Ковалинського "основною і найціннішою частиною епістолярної спадщини Сковороди".

Дуже не простою справою виявилось визначення хронології цих листів. З 8 десятків окремих листів лише 8 мали повні дати (рік, число, місяць), при чому одна з них помилкова (помилився сам Сковорода – замість 1762 написав 1752 рік). Свого часу Багалій опублікував (1894 р.) ці та інші листи в тому порядку, в якому вони були зшиті в одну книгу Ковалинським. За ним пішли й упорядники інших видань (зокрема, двотомника 1961 року). Крім того, збереглися листи Сковороди, написані невідомо до кого і невідомо коли; є лист, написаний невідомо кому, невідомо коли, невідомо про що і не стилем Сковороди.

Але з цим архіскладним завданням (датування листів) блискуче справився 1972 року той же Леонід Махновець, виявивши при цьому неабиякий хист і мистецтво дослідника. Ось що він пише з цього приводу: "При хронологізації того чи іншого листа Сковороди, що не має дати, з'ясуванні імені анонімного адресата, місця написання листа і місця, куди він був адресований і т.д., автор спирався насамперед на самі ці листи, встановлюючи їх внутрішній взаємозв'язок, піддаючи їх скрупульозному аналізу збоку "практичних причіпок", які там можна було виявити, розкриваючи настрої листа, його тон, спрямованість і т. д і т. ін. Для роботи було використано хронологічні та астрономічні таблиці, матеріали євангельсько-біблійні, святці, місячні мінеї, різні історичні джерела тощо".

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

Завдяки невтомній праці Махновця, ми можемо знайомитися з цими листами у тому вигляді, як вони надруковані в двохтомному зібранні творів 1973 року. Майже всі листи написані латиною з грецькими вставками, один – повністю грецькою мовою.

Який же вигляд мали листи філософа? Це були, як правило, чвертки паперу (аркуш, перегнутий учетверо), списані дрібними літерами і рядками. Якщо текст листа вміщався на одному боці, то на звороті наводилися дані адресата. Наприклад: "Дорогому приятелю, Михайлу Івановичу, пану Коваленському в Харковь: написано из Белгорода". На деяких листах збереглися водяні знаки, краї деяких обірвані, зустрічаються плями, чорнило на деяких листах вицвіло і їх важко читати. Чи користувався Сковорода власною печаткою для запечаткування листів в цей період, важко сказати, але, принаймні, двома печатками пізніше він користувався: своєю улюбленою з "єленем" (оленом), яка була втрачена, а потім тією, зображення якої дійшло до нас з книги Багалія (еліпсовидна, латинська літера S, голубка з гілкою в дзьобі, гірлянда, посох).

Але повернемося до головного – до змісту цих листів. Про що можемо з них дізнатися? Перш за все, це надійне джерело цінних біографічних даних, наприклад, більш ніж через 200 років учені дізналися про день народження Сковороди (до цього знали тільки рік). Петро Пелех в 1925 році перекладає з латини його лист від 22 листопада 1763 року, і у вірші-епіграфі до цього листа знаходить такі слова: "В ніч з 22 на 23 листопада, з четверга на п'ятницю; колись в цю ніч мати народила мене на світ, у цю ніч почали з'являтися перші ознаки мого життя".

Знову ж таки з листа-присвяти Іосафу Миткевичу уточнюємо роки викладання Сковороди в Харківському колегіумі: "В вертоградє сего истиннаго вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта – 1760-е и 63-е и 4-е, в кое приставился от землі к небесным, – был дѣлателем".

З листів дізнаємося і про друзів Сковороди серед учнів: Яків "старший" – Правицький, Яків "маленький" – син отця Бориса, Григорій – брат Ковалинського, Микола Завадовський та ін. Вони несуть інформацію про обстановку та інтриги в колегіумі. "Знову підіймається проти мене хвиля заздрості, "скорпіон точить своє жало", – говорить він у своїх листах, маючи на увазі єпископа Порфирія Крайського та його прибічників у колегіумі.

За словами академіка І. Срезневського, більшість листів Сковороди – "це філософські твори в мініатюрі" (Харків; Молодик, 1843). І це дійсно так. Уже у 8-му листі (датованому кінцем вересня 1762 року) знаходимо одне з перших його визначень філософії: "Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті з собою, з собою уміти вести розмову". Далі у листі 21-му від 1 грудня 1762 року він визначає хто такі філософи, і навіть поділяє їх: "Мати в собі святий дух не що інше, як бачити істину Божу, яка

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

є єдиною істиною. Якщо її бачили Арістотель і його послідовники, то вони блаженні, якщо ні, вони безумні філософи". А в листі 27-му (від 27 січня 1763 року) він вживає навіть такий термін, як "філософська пустота", застосовуючи його до себе в тому значенні, що він зараз пуста людина, яка не може знайти слів для друга. В тому ж листі він говорить про "палаюче серце", з допомогою якого можна пізнати Бога й істину.

У своїх листах Сковорода також послідовно розвиває свою теорію пізнання: "Що інші роблять, чого прагнуть, вони й самі побачать; я ж твердо знаю, що я всього себе присвятив шуканню однієї лише божественної істини. Я не буду мати успіху в цій справі? А все ж, врешті-решт, успіх буде". І як спосіб пізнання він називає працю: "І вони його все ж пізнали, хоч очі їх і погано їм служили. Бо чого не переможе чесна праця?" – пише він у листі 21-му. А в листі 35-му вказує на такі методи пізнання, як фізика і метафізика.

Особливо яскраво і чітко визначає мислитель у своїх листах такі моральні категорії, як дружба, любов, віра, щастя, совість та способи їх досягнення. Наприклад, уже в 2-му листі автор характеризує любов у найширшому смислі: "любов до Бога, до благочестя, до навчання". "З любов'ю до наук навчання не труд, а втіха". Тут же він дружбу з Ковалинським вважає для себе за щастя. В листі 7-му він радить, як треба вибирати друзів, за якими критеріями, як відрізнити справжнього друга від підлесника. В листі 15-му він далі розвиває поняття дружби, говорячи про її серйозність та суворість і констатує: "Нема нічого небезпечнішого, ніж підступний ворог, але нема нічого отруйнішого від удаваного друга. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав. О, якби у мене тоді був порадник! О книги, найкращі порадники! Найвірніші друзі!" Як відрізнити справжніх друзів, хороших людей від поганих радить він у 19-му листі, підкреслюючи при цьому: "Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони... Тому найправильнішим я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги".

В листі 27-му він бажає собі: "Тільки б Бог зміцнив мене в моїй чесноті, тільки б він зробив мене людиною гідною і дорогою для себе, бо добрі люди – це друзі божі, і лише серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба. До всього іншого в мене немає ніякого діла, як говорить прислів'я". Він ще раз підкреслює виключну важливість для нього дружби з Михайлом Ковалинським.

Справжнім гімном любові звучить лист 32-й: "Що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна і досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що відзнакою його учнів є взаємна любов? Хіба не називає Бога любов'ю його найулюбленіший учень Іоанн?.. Любов, початок середина і кінець, альфа й омега". Погодьтеся, важко знайти місткіше і досконаліше визначення любові.

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

У листі 34-му філософ визначає найвищі чесноти: "В повному розумінні це ті, господарем яких є сам суций, або Бог. Такі віра, надія і найвеличніша з усіх і безкінечна любов, бо сам Бог називається любов'ю". "Всі вони без кінця творять, – продовжує він, – Властивість віри помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, тим полум'яніше любить, з радістю говорить добре, безмежно і безмірно, наскільки це можливо".

Навіть у своїх ранніх філософських творах (листах) Сковорода послідовно дотримується своєї теорії двох натур, навіть розкриваючи таку складну і високу (тим більше в його розумінні) філософську категорію, як віра, віра в Бога. "Можна вірити в Бога – знати, що він є. Інша справа: любити його, довіритись йому, жити в Бозі". Як бачимо, перша – це зовнішня, низька віра. Друга – внутрішня, висока, істинна, божественна.

Листи, розміщені в правильному хронологічному порядку, послідовно розкривають еволюцію відносин наставника і учня, двох споріднених душ. Про поступове зміцнення дружби, наростання її пафосу свідчать зміни у зверненнях до адресата. Якщо в перших листах автор звертається: "Найприємніший з усіх, юначе", "мій Михайле", то вже в листі 5-му "найдорожча істото", в 20-му – "найдорожчий з найдорожчих, найсолодший Михайле", в 22-му – "найдорогоцінніший друже", в 25-му – "найдорожчий юначе і найлюбіший мені з усіх, Михайле", в 34-му – "мій брате", що говорить про наростання почуттів Сковороди.

Але, разом з тим, звертання свідчать і про хід навчання та виховання Ковалинського і навіть зміни в його учнівському статусі. Так, наприклад, в листі 37-му автор називає його "найхоробрішим новобранцем Христового воїнства", а в листі 52-му – "кандидатом християнської філософії". Це свідчить про те, що Михайло закінчував філософський клас і стояв уже на порозі класу богослів'я. Звертання характеризують риси характеру Ковалинського: "О найблагородніший юначе", "найдоброзичливіша істото".

Ціла низка звертань свідчить про характер занять учня в той чи інший час. Наприклад, "друже з Аттики", "друже еллінів" – про заняття грецькою мовою та літературою. "Найдорожчий любитель муз" – про власні поетичні спроби учня. "Найщасливіший філолог" – про успіхи в освоєнні латинської і грецької мов. "Здраствуй, скарбе софістичних перлин", "альфо серед софістів" – про досягнення у вивченні античної філософії.

Але особливо виділяється привітання в листі 57-му: "Здоров, любима моя цикадо і найдорожча мурашко!" Сковорода тут же пояснює зміст свого вислову: "Кажуть, що цикади живляться росою. Тому доречно людину, віддану музам, називати цикадою, оскільки святилище муз називається то гора росоносна, то найчистіше джерело". І, згідно зі Святим Письмом, "це та роса й вода, що напуває і відновлює спрагли душі". І далі щодо мурашки:

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

"Для того, хто вчиться справжньої мудрості, надзвичайно підходить і назва – "мурашка", чи то, коли мати на увазі наших мурашок, що тягають пшеничні зерна, або відомих золотоносних мурашок Північної Індії, названих так тому, що вони тягли золото з гірських печер". І він бажає, щоб його друг був такою мурашкою, яка б з гір високої християнської духовності зносила б по крупинці це духовне золото вниз – туди, де живуть люди.

Цікавими для розуміння характеру відносин його видозміни, настрою автора, є підписи філософа. Від досить нейтральних і спокійних "Твій друг Григорій Савич", "Твій новий друг Григорій" – у перших листах, до повного захоплення і готовності до самопожертви в листах 31-му та 34-му: "Тобі єдиному найбільший друг Григорій" та "Весь твій у Господі Григорій Савич". Саме під час написання останніх листів (лютий-березень 1763 року) Ковалинський, на думку Махновця, "розкрився" Сковороді, тобто, довірився йому всією душею.

У листі 32-му, що відзначається винятковою емоційністю і радістю, Сковорода пише, що любить Ковалинського "більше своїх очей", "полум'яною любов'ю". Він дізнався, що і Ковалинський його любить, бо пише: "Як солодка мені твоя душа своєю любов'ю до мене". Пізніше у своїх спогадах учень напише про себе: "С того часа молодой человек предался вседушно дружбе Григория".

Ціла низка листів пронизана великою і щирою турботою Сковороди про духовне і фізичне здоров'я свого друга. Але й цього разу, будучи послідовним у всьому, він, звичайно ж, ставить на перше місце здоров'я духовне. "Деякі живуть для того, щоб їсти і пити, я ж – навпаки", – пише він. "Більшість зовсім не знає, що значить жити, – продовжує далі, – не можуть по-справжньому жити, бо навчитися найвеличнішому мистецтву життя – справа дуже важка, і один лише Христос може це дати і навчити".

Філософ закликає свого учня зійти на високу вежу і "допомогти своїй душі побачити те, що хвилює юрбу". Він описує цілу низку найстрашніших хвороб і говорить, що люди бояться їх і уникають, заражених цими хворобами. Але тут же обурюється: "Яка користь віддалятися від нечистого і зловонного блудника, якщо знаєшся з тими, хто відзначений духом блудодіяння? Від першого стає погано тілу, від другого заражається душа. Але ж ми б не захворіли тілом, якби раніше не захворіли душею. Проте, ми охоче підтримуємо зносини з людьми, які до цього часу здорові, але розум яких пошкоджений і насичений отруйними вченнями". Як бачимо, у цьому випадку мислитель має на увазі здоров'я як людини, так і суспільства.

Та все ж ми знаходимо в листах і конкретні вимоги філософа до фізичного здоров'я. Це, перш за все, помірність в уживанні їжі і напоїв. "Обтяжені їжею і вином, ми довго зупиняємося на якому-небудь

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

тривожному роздумі, звідси передчасне старіння, якщо не що-небудь інше".

Заклик до тверезості звучить у добрій чверті листів цього періоду. При цьому автор вважає тверезість не тільки однією з умов фізичного здоров'я, але й запорукою ясного розуму, моральної стійкості, благочестя. В листі 26-му він називає здоров'я, сором'язливість і репутацію найціннішими скарбами і закликає Ковалинського всіляко їх оберігати. Виховуючи свого улюбленого учня, прищеплюючи йому любов до латини, грецької мови (саме тому він пише листи цими мовами), до античної філософії та літератури, Сковорода часто звертається у своїх листах до творчості великих античних мислителів: Платона, Арістотеля, Епікура, Плутарха, Горація, Філона. Він, час від часу, надсилає переклади їх творів або уривків і спонукає до цього ж свого друга. Переклад однієї з од Горація складає собою весь зміст листа 22-го. Це єдиний лист цього періоду, написаний староукраїнською мовою. Цитатами ж з творів цих авторів філософ користується постійно у своїх листах. Крилаті латинські і грецькі вислови були невід'ємною частиною мови Сковороди.

Крім античних авторів, він наводить і цитує в листах твори поетів епохи Відродження – Еразма Роттердамського та італійця П'єтро Анжело Мандзоллі, відомого під псевдонімом Паліндженіо ("Палінгенія", як називає його Сковорода), а також французького поета XVI століття М.А. Муре, фламандського поета цього ж століття Сидронія Гозія.

Надсилаючи свої поезії, філософ спонукає друга складати власні вірші. У листах Сковороди знаходимо понад 30 його власних віршів і, на мій погляд, поряд з "Садом божественних пісень", вони є гідним об'єктом для наукового дослідження. У цих віршах особливий інтерес викликають: власні (вельми яскраві, глибокі та оригінальні) визначення Сковородою філософських та етичних категорій, трактування текстів Святого Письма, педагогічні погляди, знання античності, інформація про власне життя. Чого варті одні визначення світу, що містяться в цих віршах: "ця найпрекрасніша і найогидніша блудниця", "нарум'янена мавпа", "прикрашена труна". Прочитавши ці визначення стає легше зрозуміти, якого світу уникав філософ, і який світ хотів його спіймати. А яке блискуче визначення філософії як "всеозброєння". Чи не правда? Саме в такому латинському вірші було "відкрито" і точну дату народження Сковороди, після майстерного перекладу його 1925 року Петром Пелехом. Тому хочеться вірити, що детальне дослідження цих віршів ще чекає нас попереду.

Багато листів Сковороди починаються епіграфами, для яких він використовує вірші або цитати з античних авторів, отців церкви, Святого Письма, європейських поетів, а також власні вірші, афоризми і прислів'я. До речі, двома останніми буквально пересипані всі листи Сковороди. Він вимогливо підбирав латинські і грецькі прислів'я, намагався точно

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

передати зміст кожного слова, порівнював їх з українськими і російськими. Використання афоризмів та прислів'їв оживляє листи, дещо приглушує їх наставницький тон, робить їх яскравішими і доступнішими для розуміння. Автор використовує їх, як ілюстрації до своїх філософських і богословських сентенцій, як приклади-підтвердження своїх педагогічних поглядів.

Про останні тут слід сказати окремо. Вже в одному з перших листів Сковорода закликає свого учня: "Наслідуй пальму! Чим більше стискає її скеля, тим вище вона росте". Цим він попереджує друга про ті труднощі, що підстерігають його на шляху до науки і благочестя. "Немає години, непридатної для занять корисними науками. Хто постійно навчається, тому навчання не труд, а втіха, – пише він у другому своєму листі, але тут же закликає до помірності навіть у навчанні, наводячи фразу зі Святого Письма: "Великим надбанням є благочестя разом з помірністю". Поступовість та повсякденність особливо рекомендує педагог у вивченні мов та Святого Письма.

А які чудові поради дає він своєму учневі у листі 20-му про те, як треба працювати з книгами, надсилаючи йому книгу Палінгенія: "Читай його, товчи, черпай з нього, вижимай, насичуйся, годуй божественною і найприємнішою їжею твого Яшка" (сина господаря квартири, де жив Ковалинський).

Цікава є думка Сковороди про сміх і веселість як засіб спілкування друзів і характерну рису "здоров'я гармонійної душі). "Душа, вражена яким-небудь пороком, не може бути веселою", – констатує він. Дуже важливу роль у вихованні мислитель відводить людському оточенню. "Дуже боюсь, чи не потрапив ти в якесь непристойне товариство?", – хвилюється він за свого друга і при цьому згадує про себе: "Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони вкрадаються в довір'я, що тільки через 5 років ти це відчуваєш. Ах! Скористайся хоч моїм досвідом".

Низка листів містять інформацію про Сковороду як музиканта. Крім основних уроків грецької мови, поезики чи синтаксими, він навчав обране коло обдарованих учнів музиці та співам у позакласний час. В листі 4-му пише Ковалинському: "Приємно, що ти ангельською любов'ю любиш псалми Давидові. Сам я проводитиму навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка". Як бачимо, Сковорода крім цілого ряду музичних інструментів (сопілки, флейти, скрипки, бандури) грав ще й на органі. Це був, так званий, малий орган, бо наявність великого органу в тогочасному Харкові ніякими джерелами не підтверджується.

В іншому листі Сковорода говорить про заняття хору, яке він проводитиме на лоні природи, і запрошує приєднатися до нього і самого

ДО 300-РІЧЧЯ Г.С. СКОВОРОДИ

Ковалинського. Про чудове розуміння співвідношення музики і психології людини свідчить порівняння ним людської душі з музичним інструментом.

Крізь безліч думок і почуттів невпинно пробивається на поверхню надзвичайна людяність філософа. Він турбується про чистоту душі Ковалинського та інших молодих своїх друзів, намагається відгородити їх від негативного впливу "натовпу, юрби, людської черні", переживає за "малого Яшка", який потрапив до панського дому, "цього кубла пороків", усіма силами намагається виховати в учнів найкращі людські риси.

Незважаючи на власну скруту, він навіть прагне допомогти їм матеріально: в кількох листах пропонує Ковалинському дати або (враховуючи його сором'язливість) позичити грошей, купує чобітки "маленькому Яшкові", дає поради щодо заробітку під час канікул. Постійно турбується про здоров'я свого друга, застерігає від перевтоми, застуди, "огневиці" та інших хвороб, рекомендує не довірятися в лікуванні випадковим людям і вживати тільки традиційні, випробувані ліки. (Про Сковороду як знавця медицини, мова ще попереду).

Відомий дослідник творчості Сковороди професор Л. Ушкалов вважає твори Сковороди коментарем до Святого Письма. Не виняток тут і листи філософа, в даному разі до М. Ковалинського. З самого початку листування вчитель закликає свого учня до "благочестя і молитви", і майже в кожному листі наводить цитати Святого Письма або посилається на нього. Самі звертання: "непорочний послідовнику Христа", "твій християнський друг", "кандидат християнської філософії" свідчать про постійні спільні заняття друзів з вивчення Святих книг.

Істини Святого Письма філософ вважає божественними. Вони – найвища мета пізнання і "справжнього" людського життя. Сковорода коментує і пояснює думки з Біблії і Євангелія, отців церкви, різних християнських філософів. Деякі з них пропонує проаналізувати самому Ковалинському. Звернення до "християнських" тем надають особливого відтінку листам Сковороди, насичують їх характерною сквородинською духовністю, основним змістом і головною рисою якої була, безперечно, любов.